

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی

جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی

دکتر رویا دارابی^۱، محمد یزدانی^۲

چکیده

مدیریت اجرای عملیات مالی در بانکداری اسلامی به دلیل غیررئبوی بودن آن، اعمال دقت در مفاهیم این نوع بانکداری نیازمند است. این تحقیق تلاش کرده تا با شناسایی، تحلیل و رتبه‌بندی انواع چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی در عقود اسلامی و نظام بانکداری بدون ربای ایران با استفاده از نظر خبرگان، با بیان یک نقشه راه کلی و هدفمند، سیاست‌های حداقلی ریسک را در بانک‌ها، به صورت منسجم تدوین کرده و گامی مهم در حوزه مدیریت این نوع از ریسک‌ها در عملیات بانکداری اسلامی ایفا کرده باشد.

در این تحقیق نخست انواع چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی در دو دسته کلی ریسک‌های عملیاتی مشترک و خاص تبیین شد. در ادامه با انجام مصاحبه‌های ساختار نیافته و با متد قضاوتی گلوله برفی تا حد اشباع اطلاعات چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی استخراج گردید و سپس نتایج روش ماتریس ریسک و روش FMEA تحلیل گردید و برای مدیریت و کاهش هزینه‌های عملیاتی از چهار استراتژی کلی "تحمل ریسک"، "کاهش ریسک"، "عدم پذیرش

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب

۲. دانشجوی دکتری حسابداری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب

۲ ◊ فصلنامه علمی - تخصصی حسابداری و فناوری‌های نوین

ریسک" و "وضعیت بحرانی - اقدام آنی" استفاده شد و نیز نحوه رویارویی و اقدامات کنترلی برای هر یک از این دسته‌ها معرفی گردید تا در نهایت بتوان ریسک‌های عملیاتی را تا مرحله قابل قبول برای بانک مدیریت نمود و هزینه‌های عملیاتی را کاهش داد.

واژه‌های کلیدی: ریسک عملیاتی، بانکداری اسلامی، عقود اسلامی، متد گلوله برفی،

ماتریس ریسک، روش FMEA

مقدمه

در اجرای بانکداری بدون ربا و بدر اجرای عقود مشارکتی، تلاش می‌شود تا ارتباط مستمر و پایداری بین عرضه‌کنندگان و متقاضیان وجوه برقرار شود. این فرایند به لحاظ اجرایی با مشکلاتی مواجه است که عملاً نظام بانکی را با مشکل مواجه ساخته است. لذا پیشرفت و برطرف ساختن نارسایی‌های موجود، مستلزم شناخت عمیق از مبانی بانکداری، مبانی علوم مدیریت مالی و اقتصاد و بویژه شناخت در زمینه معاملات و قراردادهای اسلامی است.

در بانکداری متعارف (سنتی) بخش مهمی از فعالیت‌های بانکی را عملیات سپرده‌گذاری، اعطای وام و اعتبار تشکیل می‌دهد که ماهیت حقوقی آن فرض است و اگر این فرض همراه با بهره باشد برحسب موازین اسلامی، ربا و حرام خواهد بود. بنابراین، اکثر فعالیت‌های بانکداری سنتی با ممنوعیت شرعی مواجه است و قابلیت اجرا در کشورهای اسلامی را ندارد. به همین دلیل بانکداری اسلامی در سال‌های اخیر رشد سریع داشته است و برخلاف بانکداری متعارف که بر اساس بهره ربوی فعالیت می‌کند، بانکداری اسلامی از عقود انتفاعی (در دو بخش مبادله‌ای و مشارکتی) و از عقود غیرانتفاعی استفاده می‌کند. (امیری و همکاران، ۱۴۰۰)

با توجه به اینکه قانون عملیات بانکی بدون ربا، نخستین تجربه عملیات بانکی بر مبنای عقود اسلامی می‌باشد؛ هنوز بازنگری عمیق و دقیقی انجام نشده است؛ به طوری که مشکلات و کاستی‌های اجرایی عقود، به خصوص عقود مشارکتی، باعث شده است تا هم اکنون بسیاری از معاملات بانکی در قالب عقود غیر مشارکتی که قرابت بسیاری با بانکداری متعارف دارد، صورت گیرد.

همین امر باعث می‌گردد ریسک‌های عملیاتی زیادی (به علت مشروط بودن قراردادها) که در فرآیند اجرای این سبک بانکداری رخ دهد که عدم مدیریت آنها می‌تواند باعث زیان‌های

مستقیم و یا غیر مستقیم مالی برای بانک‌ها شود و یا حسن شهرت و میزان استقبال مردم را کاهش دهد.

ماهیت سیستم بانکداری اسلامی

بانکداری اسلامی بخشی از مفهوم وسیع اقتصاد اسلامی است که سیستم اخلاقی اسلامی را با ساختار اقتصادی ترکیب می‌کند. سیستم مالی اسلامی طوری طراحی می‌شود که قرض دادن، قرض گرفتن و عملیات سرمایه‌گذاری، در محیطی که ریسک بین طرفین تسهیم می‌شود، انجام شود. به رغم مزایایی که بانکداری اسلامی نسبت به بانکداری عرفی دارد، این نوع بانکداری رواج کمی در کشورهای اسلامی داشته و جایگاه بایسته و شایسته خود را ندارد. یکی از دلایل مهم این واقعیت آن است که بانک‌های اسلامی با ریسک قانونی مواجه‌اند و ساختار آنها با ساختار مالی بانکداری عرفی، که در جهان رواج دارد منطبق نیست (مشرف جوادی و همکاران، ۱۳۸۸)

باید توجه داشت که سیستم بانکداری اسلامی کلیه مبادلات مالی خود را در قالب عقود اسلامی اجرا می‌کند، عقود که در نظام بانکداری ما مورد استفاده قرار می‌گیرد شامل عقود مشارکتی و عقود مبادله‌ای و عقد قرض الحسنه می‌شود.

عقود مشارکتی، عقود هستند که بر پایه مشارکت دو طرف حاصل می‌شود. در این عقد انتقال اموالی صورت نمی‌گیرد، بلکه مال در مالکیت خود بانک قرار می‌گیرد و اموال در «اختیار» عامل قرار می‌گیرد و او نیز با این اختیار به هزینه‌کرد اموال می‌پردازد و هر دو در سود و زیان سهیم هستند. مضارعه و مساقات نیز نوع دیگری از عقود هستند که ماهیت مشارکتی دارند، البته این عقود در حال حاضر در سیستم بانکداری ما مورد استفاده قرار نمی‌گیرد.

در عقد مبادله‌ای بر خلاف عقد مشارکتی انتقال صورت می‌پذیرد، به بیان دیگر در این عقد «بیع» صورت گرفته است.

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۵

به این ترتیب که بانک مالی را از طرف موکل در اختیار گیرنده تسهیلات قرار می‌دهد و پس از دریافت تسهیلات، بر خلاف عقود مشارکتی که به منظور سود و زیان دو طرف تا پایان پروژه صبر می‌کردند در این مدل بانک خود را کنار می‌کشد و سود از پیش تعیین شده را در سر رسیدهای معین مطالبه می‌نماید. بنابراین، در عقد مبادله‌ای انتقال صورت گرفته و بانک نظارتی بر هزینه‌کرد تسهیلات نخواهد داشت.

همانطور که عنوان شد در عقد مشارکت ما شاهد انتقال نیستیم و در عقد مبادله‌ای است که انتقال مال صورت می‌پذیرد، اما در عمل سیستم بانکداری ما به خاطر آنچه مخاطرات اخلاقی^۱ در نظام بانکداری و نظام مشارکتی مطرح شده است، بسیاری از عقود مشارکتی را با تغییراتی که توسط شروط ضمن عقد در آن صورت گرفته به عقود شبه مبادله‌ای تبدیل کرده است و همین امر سبب شده تا سیستم بانکداری ما آن طور که باید رضایت طرف دریافت‌کننده تسهیلات را به دست نیاورد.

ریسک در کلیه فعالیت‌های اقتصادی وجود دارد. از این رو باید تمهیدهایی در نظر گرفته شود تا بتوان ریسک ناشی از فعالیت‌های اقتصادی را کنترل کرد. بنابراین، مدیریت ریسک در جهت یافتن روش‌هایی برای مهار و کم کردن ریسک اهمیت بالایی دارد. بانک‌ها نیز در جایگاه مؤسسه‌های اقتصادی که واسطه بین سپرده‌گذاران و متقاضیان سپرده‌ها هستند، به دنبال کاهش ریسک و عدم انتقال آن به سپرده‌گذاران جهت پدیدآوردن انگیزه بیشتر برای حفظ و افزایش سپرده‌هایند. در بانکداری ربوی با توجه به اینکه نرخ سود سپرده‌ها ثابت است و بانک‌ها ریسک را به گیرنده وام منتقل می‌کنند کمتر با ریسک روبه‌رو می‌شوند؛ اما در بانکداری بدون ربا، بانک‌ها برای دریافت و تخصیص منابع باید بر اساس چارچوب‌های معین که شریعت آن‌ها را مشخص کرده، عمل کنند و در نتیجه از پیش، نرخ ثابتی را نمی‌توانند در نظر بگیرند و نرخ آن پس از بررسی

عملکرد در قالب یکی از عقده‌های اسلامی مشخص خواهد شد. بنابراین، به نظر می‌رسد مدیریت ریسک در بانکداری بدون ربا اهمیت دوچندانی دارد. (اکبریان و دیانتی، ۱۳۸۵)

بانک اسلامی صاحب پرفتویی از دارایی‌هاست که خصلت مشارکت محوری و توزیع ریسک مانند پاداش بین بانک و مشتریان (به خصوص در قراردادهای مشارکتی) بر آن غالب است و شاید به یک شرکت سهامی شبیه‌تر باشد تا به یک بانک با تعریف غربی آن. از این رو به نظر می‌رسد که بانک اسلامی افزون بر ریسک‌های متعارفی که یک بانک سنتی با آن روبه‌روست ریسک‌های متفاوت دیگری را نیز متحمل می‌شود.

بانکداری اسلامی بخشی از مفهوم وسیع اقتصاد اسلامی است که سیستم اخلاقی اسلامی را با ساختار اقتصادی ترکیب می‌کند. سیستم مالی اسلامی طوری طراحی می‌شود که قرض دادن، قرض گرفتن و عملیات سرمایه‌گذاری، در محیطی که ریسک بین طرفین تسهیم می‌شود، انجام شود. به رغم مزایایی که بانکداری اسلامی نسبت به بانکداری عرفی دارد، این نوع بانکداری رواج کمی در کشورهای اسلامی داشته و جایگاه بایسته و شایسته خود را ندارد. یکی از دلایل مهم این واقعیت آن است که بانک‌های اسلامی با ریسک قانونی مواجه‌اند و ساختار آن‌ها با ساختار مالی بانکداری عرفی، که در جهان رواج دارد منطبق نیست (مشرف جوادی و همکاران، ۱۳۸۸)

مفهوم ریسک

واژه «ریسک» از کلمه ایتالیایی *risicare* به معنای «جرأت کردن» است و در این معنا، مفهوم انتخاب کردن و نه سرنوشت را به دنبال داشت. (Bernstein, 1998) همچنین درجایی دیگر عنوان گردیده است که ریشه واژه ریسک از لغت *risque* در زبان فرانسوی قدیمی می‌باشد که معنای «خطر^۲ که در آن نوعی شانس وجود دارد» می‌باشد (Vesper, 2006).

1.To dare

2.Danger

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۷

ریسک در تعریف عام، احتمالی است که یک رویداد مشخص منجر به زیان یا بروندها و پیامدهای ناخوشایند و ناخواسته گردد. تقریباً همه کوشش‌های بشری در بردارنده درجاتی از ریسک است، با این همه برخی از آنها ریسک‌های بیشتری را به همراه دارند. در ادبیات مالی ریسک را می‌توان به صورت رویدادهای غیرمنتظره که معمولاً به صورت تغییر در ارزش دارایی‌ها یا بدهی‌ها می‌باشد، تعریف کرد.

تعریفی که سازمان بین‌المللی استاندارد^۱ در استاندارد مدیریت ریسک ۳۱۰۰۰ از ریسک ارائه کرده نیز عبارت است از تأثیر عدم قطعیت بر اهداف سازمان و در ادامه بر این نکته تأکید می‌کند که ریسک می‌تواند تأثیر انحراف از آنچه مورد انتظار است، به صورت مثبت یا منفی باشد (ISO, 2009). ضمناً مؤسسه حسابرسان داخلی^۲ نیز ریسک را به عنوان عدم اطمینان از وقوع یک رخداد^۳ که می‌تواند بر دستیابی به اهداف تأثیر گذارد، تعریف کرده است و همچنین بیان کرده که ریسک از لحاظ عواقب^۴ و احتمال اندازه‌گیری می‌شود. همچنین ریسک در زمینه سازمانی نیز معمولاً به عنوان هر چیزی که بتواند تحقق اهداف شرکت را تحت تأثیر قرار دهد تعریف گردیده است (Hopkin, 2010).

ریسک به طور کلی به سه دسته زیر تقسیم می‌شود:

۱. ریسک به عنوان مخاطره^۵ رخدادهای ریسک خاصی می‌باشد که تنها پیامدهای منفی به همراه دارد و ممکن است به عنوان ریسک‌های عملیاتی و قابل بیمه در نظر گرفته شود. به طور کلی سازمان‌ها دارای یک سطح تحمل در برابر این ریسک‌ها می‌باشند و نیاز است که این سطح تحمل مدیریت گردد.

1. International Standard Organization (ISO)

2. Institute of Internal Auditors (IIA)

3. Event

4. Consequences

5. Hazard

۲. ریسک به عنوان عدم قطعیت^۱: ریسک خاصی که به عدم قطعیت در مورد پیامدهای ممکن مثبت و منفی یک وضعیت منجر می‌گردد. به طور کلی، سازمان‌ها دارای یک ناسازگاری با کنترل ریسک می‌باشند؛ زیرا عدم قطعیت‌ها می‌تواند پیامدهای مثبت و منفی به همراه داشته باشند.

۳. ریسک به عنوان فرصت (سوداگرانه^۲): این که یک رابطه بین ریسک و بازده وجود دارد پذیرفته شده و به عبارتی سازمان به خصوص در ریسک‌های تجاری و بازار، به منظور دستیابی به بازگشت سرمایه بیشتر، عمداً ریسک پذیر می‌شود و تمایل به سرمایه‌گذاری در چنین ریسک‌هایی به عنوان فرصت دارد (Collier, 2009; Hopkin, 2010).

ریسک عملیاتی در بانکداری اسلامی

امروزه «ریسک عملیاتی و شیوه مدیریت آن» به یکی از مهمترین مباحث موجود در صنعت بانکداری تبدیل شده است. تأثیرات بالقوه‌ای که این شاخه از ریسک می‌تواند بر عملکرد بانک‌ها و مؤسسات مالی داشته باشد گاه به حدی گسترده است که به ورشکستگی واحدهای مزبور می‌انجامد.

طبق تعریف ارایه شده در مجموعه رهنمودهای بانک مرکزی ج.ا.ا (مفاد نامه شماره ۱۱۷۲ م ب مورخ ۱۳۸۶/۰۳/۳۱ اداره مطالعات و مقررات بانکی) ریسک عملیاتی عبارت است از: «احتمال بروز زیان ناشی از نامناسب بودن و عدم کفایت فرآیندها و روش‌ها، افراد و سیستم‌های داخلی و یا ناشی از رویدادهای خارج از مؤسسه اعتباری».

فعالیت بانکداری اسلامی ماهیتاً از مجموعه ریسک‌های متفاوتی برخوردار است. زمینه پذیرش ریسک بیشتر، الزام وثیقه‌گیری کمتر و تسهیم سود و زیان در واقع

1. Uncertainty

2. Speculative

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۹

مجموعه مخاطرات در بانکداری اسلامی را بازگو می‌کنند. در این مجموعه، شرایط عدم اطمینان، امکان تراکم ریسک‌های نامطلوب، دشواری شناسایی و ارزیابی فرصت‌های بازار مربوط به پروژه‌های سرمایه‌گذاری، تمایل قیمت‌گذاری و ارزیابی سود، تسهیلات بانکی نیز بر دامنه مخاطرات می‌افزایند. نظارت بر فعالیت سرمایه‌گذار و مدیریت فعالیت‌های مشمول بانکداری اسلامی به علت مواجهه مستقیم با ریسک در اغلب تسهیلات و فعالیت‌ها، بویژه در مشارکت مدنی و حقوقی و مضاربه نیازمند تدابیری جهت تقلیل و توزیع ریسک است. برای مدیریت بهینه ریسک در سیستم بانکداری اسلامی گام‌های زیر ضروری به نظر می‌رسند: (امیری و همکاران، ۱۴۰۰):

۱. شناسایی دقیق ریسک و تعیین موارد عمده ریسک‌های تجربه شده؛

۲. استفاده از ساز و کارهای مناسب تقلیل و توزیع ریسک.

عقود مشارکتی به نحوی که در قانون مورد نظر است، چنانچه به درستی و به صورت واقعی مورد استفاده قرار گیرند، می‌توانند بخش قابل توجهی از نیازهای مالی و سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی را تحت پوشش قرار دهند؛ لیکن توسعه این بخش از تسهیلات پرداختی و حرکت در جهت اجرای کامل‌تر آن، مستلزم اعمال نظارت بیشتر و دقیق‌تر بانک در تمامی طول دوره مشارکت است. نیاز به صحت و کنترل؛ در قراردادهای مشارکتی، افزون بر مسئولیت احراز صحت اصل قرارداد، بانک مسئولیت دارد که اقتصادی بودن فعالیت را احراز کند و در طول اجرای پروژه بر کیفیت به کارگیری منابع، نظارت و کنترل داشته باشد تا از حق و حقوق بانک و سپرده‌گذاران دفاع کند (موسویان، ۱۳۹۱).

این مهم است که هر سازمان در رابطه با مدیریت ریسک به وضوح یک استراتژی ایجاد کند. این استراتژی باید بر اساس رویکرد کلی سازمان از ریسک و مدیریت ریسک باشد. به منظور ایجاد این استراتژی لازم است در خصوص جریان ریسک‌پذیری سازمان، تصمیم‌گیری شود. این مهم است که جریان ریسک‌پذیری در حد ظرفیت کلی ریسک سازمان باشد بنابراین،

باید در خصوص چگونگی محاسبه ظرفیت ریسک نیز تصمیم گرفته شود. تصمیم‌گیری‌های مهمی در رابطه با فرآیند ریسک وجود دارد که باید توسط سازمان به تصویب برسد همانند تصمیماتی که در خصوص طراحی و پیاده سازی مدیریت ریسک آغازین در راستای تحقق الزامات استراتژی ریسک اتخاذ می‌گردد. (Hopkin, 2010)

اهداف تحقیق

هدف اصلی این پژوهش بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی و کاهش هزینه‌های عملیاتی می‌باشد.

باید توجه داشت که با کاهش احتمال وقوع رویدادهای ریسک می‌توان زیان‌های ناشی از ریسک‌های عملیاتی را تقلیل داد و از این طریق، آسیب‌پذیری بانک را نسبت به حوادث مزبور به حداقل ممکن کاهش داد. بانک می‌بایست همزمان با شناسایی، ارزیابی و اندازه‌گیری ریسک‌های عملیاتی، در خصوص شیوه کنترل آن‌ها نیز تصمیم‌گیری نماید.

این مطالعه تلاش می‌کند تا با بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی و ارائه راه‌های مدیریتی برای درمان و کاهش آنها و ارتباط مستقیم این امر با نگرش مشتریان، بتواند الگوی رفتاری بسیار مناسبی را از بینش و طرز تفکر مخاطبان و مشتریان بانکی برای مسئولان و سیاست‌گزاران به ارمغان آورد تا آنها را در توسعه و گسترش هرچه بیشتر بسترهای بانکداری اسلامی یاری دهند و با توجه به رقابت شدید در بین بانک‌ها و محدودیت‌های شرع مقدس اسلام و دیگر عوامل مؤثر می‌توان با شناسایی و مدیریت این ریسک‌ها و چالش‌ها خدمات مطمئن‌تری با هزینه عملیاتی کمتری در عرصه بانکداری بدون ربا ارائه کند.

بررسی مسائل و چالش‌ها و راهکارهای مربوط به ریسک و بالاخص ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی در عرصه جدید بانکداری، به دلیل جدید بودن این مباحث کمتر صورت گرفته است. با این حال، در کمتر تحقیق و مطالعه‌ای دیده شده است که به صورت جامع و تمام‌گرا

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۱۱

ریسک‌های عملیاتی مخصوص عقود اسلامی به صورت خاص در بانکداری اسلامی را مورد تحلیل و ارزیابی قرار داده و از طرف دیگر، این‌گونه ریسک‌ها را با توجه به رخدادهای ماهیت آن‌ها رتبه‌بندی کنند. از این رو این ویژگی مهم را می‌توان به عنوان رهیافتی جدید در مطالعه حاضر قلمداد کرد. نتایج این تحقیقات می‌تواند توسط دیگر فعالان عرصه بانکداری اسلامی نیز مورد استفاده قرار گیرد.

مدل مفهومی تحقیق

ماهیت ریسک در نظام بانکداری، به دلیل تعداد و تنوع عملیات بانکی، وضعیت سرمایه بانک و محدودیت میزان آن، حفظ منافع سهامداران بانک و سپرده‌گذاران، وضعیت منافع سپرده‌گذاران و فراوانی آن و نبود تخصص کافی در زمینه مدیریت منابع و ثبت عملیات مالی، کاملاً متفاوت از ریسک در دیگر واحدهای اقتصادی است.

یکی از اشتباهات رایج بین کارشناسان بانکی کشور و عامه مردم آن است که بانکداری بدون ربا را معادل بانکداری اسلامی می‌پندارند، حال آنکه بانکداری بدون ربا تنها بخشی از بانکداری اسلامی است نه همه آن. هدف بانکداری بدون ربا انجام عملیات بانکی به دور از هرگونه شبهه ربا می‌باشد؛ در حالی که اهداف وسیع بانکداری اسلامی ریشه در اهداف اقتصاد اسلامی دارد. در نتیجه طراحان قانون عملیات بانکی بدون ربا، از باب احتیاط برخی از ابزارهای مشروع چون تغییر در میزان سپرده قانونی، تغییر در نرخ تنزیل مجدد و عملیات بازار باز (از طریق ابزارهای مالی اسلامی) را کنار گذاشته و به ابزارهایی روی آوردند که هم از جهت مفهوم، ابهام داشته و هم کارایی لازم را ندارند.

با توجه به اسلامی بودن نظام بانکداری در ایران می‌بایست ریسک‌های عملیاتی موجود در آن را از دو دیدگاه زیر جست‌وجو کرد. نظام بانکداری ایران با توجه به الزام‌های شرعی و

ویژگی‌های خاص آن در تخصیص و تجهیز منابع با ریسک‌های ذیل روبه‌رو هستند:
(ابوالحسنی و حسنی مقدم ۱۳۹۳)

۱. ریسک‌هایی که همه بانک‌های متعارف و اسلامی در برخورد با آن مشترک هستند؛

۲. ریسک‌هایی که فقط نظام مالی و بانکی اسلامی با آن روبه‌رو می‌شود.

با توجه به ویژگی‌های خاص در تخصیص و تأمین وجوه و الزام‌های شرعی، نظام مالی و بانکداری اسلامی با پاره‌ای از ریسک‌های روبه‌رو می‌شود که تکنیک و روش‌های مدیریت ریسک متعارف قابلیت برخورد با آنها را ندارند. از این‌رو، ارایه روش‌های مدیریت ریسک در بانکداری اسلامی که از یک‌سو با قانون‌ها و الزام‌های شرعی مطابقت داشته باشد و از سوی دیگر، قابلیت کاربرد در این نظام را داشته باشد، ضرور است (همان).

باید توجه داشت که ریسک‌های عملیاتی خاص قراردادهای اسلامی، در عملیات بانک‌های اسلامی به علت ماهیت خاص قراردادها پدید می‌آید. بسته به نوع قرارداد، ممکن است به علل گوناگون این نوع از ریسک در انواع قراردادهای مبادله‌ای مانند مباحه، اجاره، خرید دین، استصناع و قراردادهای مشارکتی از جمله مشارکت مدنی وجود داشته باشد. در این تحقیق سعی شده است تا ریسک‌های عملیاتی این عقود (از چهار منظر سیستم‌ها - افراد - فرآیندها و روش‌ها - رویدادهای خارجی) با استفاده از نظر خبرگان بانکی شناسایی و برای مدیریت آنها با توجه به نظر آنها، راهکارهای لازم ارائه گردد.

۱. برگرفته از مقاله "تحلیل و رتبه‌بندی ریسک‌های عملیاتی در بانکداری اسلامی"، طالبی، محمد؛ کاوند،

مجتبی؛ حسین پور، محمد. (۱۳۹۰)

پیشینه تحقیق، تحلیل و ارزیابی

اصلی‌ترین وظیفه بانک‌ها جمع‌آوری وجوه سرگردان و هدایت آنها به بخش‌های مختلف اقتصادی است که با توجه به پراکندگی این وجوه در سطح کشور اهمیت این وظیفه بیشتر نمود می‌یابد. امروزه بازارهای مالی اسلامی در عرصه جهانی با توسعه روز افزونی مواجه شده است، به گونه‌ای که به کارگیری انواع ابزارها و تلاش برای ایجاد ابزارهای مالی جدید مبتنی بر شریعت برای جذب و تخصیص منابع جزو اولویت‌های اصلی بانکداری اسلامی قلمداد شده است. تمامی این موارد باعث می‌گردد تا بانک‌ها و مؤسسات مالی در معرض ریسک‌های عملیاتی زیادی قرار گیرند که شناسایی و مدیریت آنها دارای اهمیت فراوانی است. در این خصوص تحقیقات متعددی با موضوع ریسک عملیاتی در بانکداری اسلامی و یا ریسک‌های مرتبط با عقود اسلامی در داخل و خارج از کشور صورت پذیرفته که در ذیل به چند مورد اشاره می‌گردد.

الف) مطالعات انجام شده در خارج از کشور

برگر و همکاران (۲۰۲۲) در پژوهش خود با نام ریسک عملیاتی بیشتر از آن چیزی است که فکر می‌کنید: شواهدی از شرکت‌های هلدینگ بانکی ایالات متحده به بررسی این موضوع پرداختند که با توجه به اینکه ریسک عملیاتی به طور کلی به عنوان یک ویژگی خاص با پیامدهای سیستمی محدود تلقی می‌شود؛ می‌تواند ثبات مالی را تهدید کند. با استفاده از داده‌های نظارتی بر روی شرکت‌های بزرگ هلدینگ بانکی ایالات متحده (BHC)، نشان دادند که زیان‌های عملیاتی، ریسک سیستمی را از طریق یک کانال مستقیم افزایش می‌دهد و ارزش‌های بازار را که به طور همزمان بر چندین مؤسسه تأثیر می‌گذارد، کاهش می‌دهد.

اری سانتیکا و همکاران (۲۰۲۲) در پژوهش خود با نام تأثیر ریسک عملیاتی بر عملکرد مالی در صنعت بانکداری اندونزی نشان دادند که عملکرد مالی یک شرکت اندازه‌گیری سود یا زیان شرکت در یک دوره زمانی معین است. که می‌تواند مسائل مربوط به مدیریت ریسک بانکی

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۱۵

مانند ریسک میزان ارز، ریسک عملیاتی و ریسک میزان بهره باشد. طرح استدلال در مورد اینکه چگونه ریسک بر عملکرد مالی تأثیر می‌گذارد، می‌تواند احتمال ورشکستگی را کاهش دهد و ثبات بیشتری را برای بانکداری فراهم کند.

احمد و همکاران (۲۰۱۹) در پژوهشی به بررسی تأثیر نظارت شرعی و ساختارهای حاکمیتی بر میزان افشای ریسک عملیاتی پرداختند و مشخص شد که نظارت شرعی، مالکیت بلوک، استقلال هیات نظارت و کیفیت حاکمیت در سطح کشور، از نظر آماری ارتباط مثبت و معناداری با افشای ریسک عملیاتی دارد. با توسعه و اجرای هیات نظارت شرعی و ساز و کارهای حاکمیتی، این مطالعه دستاوردهایی برای سیاست‌گذاران در کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا دارد که می‌تواند بروز ریسک عملیاتی را بهبود بخشد. این امر مستلزم تقویت درک فعلی از ساختارهای نظارت شرعی و ساز و کارهای حاکمیتی است.

صفی‌الله و شمس‌الدین (۲۰۱۸) در بررسی موضوع "ریسک در بانکداری اسلامی و حاکمیت شرکت‌ها" تفاوت ریسک بین بانک‌های اسلامی و متعارف را با توجه ویژه به نقش ترکیب هیئت نظارت شرعی در ریسک بانک‌های اسلامی بررسی کردند. آنها دریافتند که بانک‌های اسلامی در مقایسه با بانک‌های متعارف، ریسک نقدینگی بالاتر، ریسک اعتباری و ریسک عدم پرداخت کمتر؛ اما ریسک عملیاتی مشابه هم دارند. همچنین با افزایش اندازه هیئت نظارت شرعی و ارتقای مدارک تحصیلی اعضای آن، ریسک‌های عملیاتی و عدم پرداخت کاهش می‌یابد، اما با افزایش محققان بنام شرع در هیئت نظارت شرعی این ریسک‌ها افزایش می‌یابند. ویژگی‌های هیئت نظارت شرعی تأثیر قابل توجهی بر ریسک‌های نقدینگی و اعتباری ندارند.

میسمان و همکاران (۲۰۱۵) در ارزیابی ریسک اعتباری بانک‌های اسلامی در مالزی از سال ۱۹۹۵ تا ۲۰۱۳، با استفاده از مدل اثر ثابت دریافتند که کیفیت منابع مالی و نرخ بازدهی

سرمایه بین بانک های اسلامی با مالکیت محلی و مالکیت خارجی به دلیل شرایط متفاوت اختلاف معناداری وجود دارد.

عبدالله و دیگران (۲۰۱۱) در مقاله «ریسک عملیاتی در بانک های اسلامی» با هدف اندازه گیری و مدیریت مهم ترین ریسک عملیاتی در بانک های اسلامی مالزی، به این نتیجه رسیدند که به علت محیط قانونی و ویژگی های خاص قراردادهای اسلامی، موضوع ریسک عملیاتی در بانک های اسلامی پیچیده تر و مهم تر از بانک های متعارف است.

ب) مطالعات انجام شده در داخل کشور

محمدی نسب و بولو (۱۴۰۱) در تحقیق خود با عنوان رابطه افشای ریسک و هموارسازی سود با ریسک شرکت ها به بررسی ارتباط بین دو استراتژی افشای ریسک و هموارسازی سود در رابطه با سطوح ریسک پرداخته اند. نتایج نشان می دهد با افزایش ریسک به طرز معناداری میزان افشای ریسک و سیاست هموارسازی سود افزایش می یابد.

احمدی قوچان و همکاران (۱۴۰۱) در تحقیق خود با عنوان اثرات کارایی و ریسک مالی (ریسک اعتباری، ریسک عملیاتی، ریسک نقدینگی و توانگری مالی) بر روی عملکرد شرکت های بیمه پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران به تحقیق در خصوص اثر کارایی و ریسک های مالی بر عملکرد شرکت های بیمه پرداخته اند. نتایج نشان داد بین عملکرد و ریسک های عملیاتی، اعتباری، نقدینگی و توانگری مالی ارتباط معنادار وجود دارد. یک ساختار حاکمیتی مناسب، پیش نیاز یک سیستم کارایی مدیریت ریسک و توانگری مالی است.

پورنجاتی و هوشمند نقابی (۱۴۰۰) در تحقیق خود با عنوان اثرات بانکداری سایه بر ریسک بانکی و کفایت سرمایه در بانک های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران به بررسی آثار بانکداری سایه بر ریسک بانکی و کفایت سرمایه در بازه زمانی ۱۳۹۲-۱۳۹۸ (۱۴ بانک) پرداخته اند. بدین منظور با استفاده از روش بررسی میدانی و اسنادکاوی، اطلاعات استخراج

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۱۷

شده با استفاده از روش‌های آمار توصیفی و الگوی رگرسیونی داده‌های تابلویی با نرم افزار ایویوز مورد آزمون و تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج فرضیه نشان می‌دهد: بانکداری سایه بر ریسک بانکی تأثیر مستقیم معناداری دارد. و بانکداری سایه بر کفایت سرمایه تأثیر معکوس معناداری دارد.

گودرزی فراهانی و همکاران (۱۴۰۰) در مطالعه خود به بررسی تأثیر ریسک‌های سیستم بانکی در عملکرد بانک و متغیرهای کلان اقتصادی پرداخته‌اند. برای این منظور از ریسک‌های اعتباری، نقدینگی، بازار و عملیاتی به عنوان مهم‌ترین ریسک‌های سیستم بانکی استفاده شد. نتایج نشان می‌دهد که اکثر متغیرهای کلان اقتصادی و بانکی بیشترین واکنش را به ریسک بازاری و اعتباری از خود نشان داده و کمترین واکنش را به ریسک‌های عملیاتی و نقدینگی داشته‌اند.

پورشهایی و کرامتی زاده (۱۳۹۸) در مقاله خود با عنوان اثر توسعه بازارهای مالی بر ریسک صنعت بانکداری در ایران به بررسی اثر توسعه بازارهای مالی بر ریسک صنعت بانکی با سه معیار (نسبت سرمایه، تنوع درآمدی و ضریب بتا) پرداختند. نتایج حاکی از آن است که توسعه بازارهای مالی در دو بخش سهام و بانک باعث افزایش ریسک سیستماتیک بانک‌ها می‌شود. همچنین توسعه شاخص سهام بر نسبت سرمایه اثر مثبت دارد و کیفیت درآمد بانک‌ها را افزایش می‌دهد. سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی موجب افزایش نسبت سرمایه بانک‌های مورد مطالعه شده است و درجه باز تجاری در بازه زمانی مورد مطالعه موجب کاهش ریسک سیستماتیک صنعت بانکی شده است. در بین سه معیار نشان دهنده عملکرد بانک‌ها شامل بازده دارایی، بازده حقوق صاحبان سهام و نسبت هزینه به درآمد، تنها بازده حقوق صاحبان سهام موجب افزایش کیفیت و تنوع درآمدی بانک‌ها گردیده است.

فلاح و سیاهکارزاده (۱۳۹۸) در مقاله خود با عنوان شناسایی، تبیین و اولویت بندی موانع اجرای مدیریت ریسک‌های عملیاتی در بانک‌های ایرانی به شناسایی ریسک حاصل از عدم

کفایت یا قصور در فرایندها، افراد و سیستم‌های داخلی یا ناشی از رخدادهای خارجی پرداختند و با استفاده از روش دلفی و مبتنی بر نظرات خبرگان به شناسایی این موانع اقدام نموده است و سپس با استفاده از آزمون ناپارامتریک فریدمن موانع شناسایی شده را بر اساس میزان اهمیت اولویت‌بندی کرده‌اند.

ندری و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهش خود به بررسی انواع ریسک در دو نظام بانکداری متعارف و بدون ربا و تحلیل جایگاه و نقش ریسک در بانکداری بدون ربا پرداخته‌اند. آنها در پژوهش خود دو دسته ریسک شامل ریسک‌های عمومی و ریسک‌های مخصوص به هر یک از عقود بانکداری اسلامی معرفی کردند. به این ترتیب ریسک‌های عملیاتی، اعتباری، نقدینگی، نرخ بازدهی، نرخ پایه، برداشت، قانونی و دولت به عنوان ریسک‌های عمومی در نظام بانکداری بدون ربا شناسایی شدند. از سوی دیگر، برای هر یک از عقود مبادله‌ای و نیز عقود مشارکتی ریسک‌های خاص آنها بیان گردید. در نهایت آنها در پژوهش خود منشأ ریسک‌های خاص بانکداری بدون ربا را تحلیل و راهکارهایی ارائه کردند.

محرابی و ندری (۱۳۹۵) در بررسی "انواع ریسک و ساختار مدیریت ریسک در نظام بانکداری اسلامی" ضمن شناسایی انواع ریسک در نظام بانکی دریافتند که برخی ریسک‌ها در میان نظام بانکی متعارف و اسلامی مشترک بوده و برخی فقط در بانک‌های اسلامی وجود دارد. آنها انواع ریسک در بانکداری اسلامی را شامل ریسک اعتباری، عملیاتی، اعتماد، کاهش سپرده، نقدینگی، قیمت، عدم تعدیل، شریعت و سرمایه برشمردند. نتایج نشان داد برخی ریسک‌ها به دلیل ماهیت نظام بانکداری بدون ربا، مختص به این نظام می‌باشند که برای کنترل و مدیریت آن نیازمند ابزارهای ویژه و سازگار با اصول اسلامی مانند تبدیل مضاربه به جعاله و قرارداد صلح می‌باشیم.

حسن زاده و حمیدیان (۱۳۹۳)، در مقاله خود با عنوان «ابزارهای مدیریت ریسک در بانکداری اسلامی و میزان تطابق بانکداری فعلی در ایران با بانکداری اسلامی» علاوه بر

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۱۹

توضیح مختصری در رابطه با خصوصیات و ویژگی‌های بانکداری اسلامی به تشریح برخی از ابزارهای مدیریت ریسک اعتباری پرداخته و همچنین در نهایت میزان تطابق بانکداری فعلی در ایران با بانکداری اسلامی را مورد بررسی قرار داده‌اند. در پژوهش آنان به برخی روش‌های مدیریت ریسک از جمله، وثیقه و ضمانت، ذخیره زیان وام، تبدیل قرارداد مضاربه به جعاله، جریمه تأخیر تأدیه، رتبه بندی اعتباری، مشتقات اعتباری اشاره شد.

ترابی و طریقی و دیابر (۱۳۹۳) در مقاله خود با عنوان «صکوک منفعت و پوشش ریسک‌های مترتب بر آن»، ابراز داشتند هرچند اوراق منفعت در قالب مدل این پژوهش یک ابزار مالی جهت کسب بازدهی و پوشش ریسک می‌باشد؛ لیکن همچون هر دارایی مالی دیگری در معرض ریسک‌های گوناگون همچون ریسک نرخ بهره، نقد شوندگی و ریسک عملیاتی نیز می‌باشد که راهکارهای پوشش این ریسک‌ها نیز تا حد امکان ارائه گردیده است.

روش تحقیق

روش تحقیق، مجموعه‌ای از قواعد ابزارها و راه‌های معتبر و قابل اطمینان نظام یافته است که در جهت بررسی واقعیت‌ها، کشف مجهولات و دست یابی به راه حل مشکلات به کار گرفته می‌شود.

این پژوهش، برحسب روش گردآوری داده‌ها، پژوهشی توصیفی و اکتشافی و از نوع پیمایشی است و اطلاعات مورد نیاز برای پژوهش‌های توصیفی معمولاً از طریق مصاحبه یا مشاهده جمع‌آوری می‌شوند. از آن جا که نتایج پژوهش می‌تواند در فرآیند تصمیم‌گیری مورد استفاده قرار گیرد (پژوهش بر مبنای هدف)؛ پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های کاربردی است؛ چرا که با استفاده از آن به تحلیل و رتبه‌بندی ریسک‌های عملیاتی بانکداری بالاختص در عقود اسلامی می‌پردازد. توجه به این نکته، ضروری است که تحقیق و پژوهش مستقیماً مشکلات اقتصادی، اجتماعی و علمی را حل نمی‌کند، بلکه می‌تواند راه این مشکلات را شناساند.

در این پژوهش نیز از روش‌ها و ابزارهای زیر برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده خواهد شد.

در این پژوهش مراحل گردآوری داده‌ها به شرح زیر می‌باشد:

۱. مطالعه اسناد و منابع اطلاعات کتابخانه‌ای شامل:

الف) سایت‌ها و پورتال‌های اطلاعاتی اینترنتی؛ ب) کتاب‌ها و مقالات فارسی و انگلیسی

۲. مصاحبه عمیق و بدون ساختار (تا حد اشباع)؛

۳. تحلیل مصاحبه‌ها و تم بندی و استخراج سؤالات برای پرسشنامه؛

۴. تجزیه و تحلیل پاسخ‌ها با استفاده از نرم افزارهای آماری و تحلیلی.

جامعه آماری

در پژوهش‌هایی که براساس روش‌های تصمیم‌گیری چند معیاره انجام می‌شود، پژوهشگر به علت آنکه این روش‌ها مبتنی بر نظرات خبرگان است، به صورت مستقیم به سراغ خبرگان می‌رود؛ بنابراین این روش‌ها مانند روش‌های آماری به تعداد نمونه متکی نیستند؛ چرا که نیازی به استفاده از توزیع نرمال و خواص آن در این نوع از تحقیق نیست.

معرفی مشارکت‌کنندگان در تحقیق و نحوه انتخاب آنها در این پژوهش برای انتخاب نمونه از روش نمونه‌گیری هدفمند قضاوتی و گلوله برفی استفاده می‌گردد که از زیر مجموعه‌های روش‌های غیراحتمالی نمونه‌گیری می‌باشند.

روش نمونه‌گیری گلوله برفی، یک روش غیراحتمالاتی است و در مواقعی به کار می‌رود که شناختی از کل جامعه آماری وجود ندارد و چارچوب نمونه‌گیری مشخص نیست. این روش برای نمونه‌گیری از جامعه‌های آماری به کار می‌رود که اصطلاحاً پنهان هستند و یا محل استقرار مشخصی ندارند و شما اطلاعات اندکی از آن‌ها دارید. در این روش آمارگیر پس از شناسایی یا انتخاب اولین واحد نمونه‌گیری از آن برای شناسایی و انتخاب دومین واحد نمونه‌گیری استفاده یا کمک می‌گیرد. به همین ترتیب واحدهای دیگر نمونه شناسایی و انتخاب می‌شوند.

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۲۱

بدین ترتیب، بنا به قضاوت محقق، ابتدا کار از متخصصان شروع شده و ضمن مصاحبه از آنها خواسته می‌شود تا سایر افراد صاحب نظر در این زمینه را معرفی نمایند. بنابراین، تنها نفرات اول به قضاوت محقق و با توجه به معیارهای مورد نظر انتخاب شده و مابقی افراد توسط نفرات قبلی معرفی می‌گردند. این مصاحبه‌ها تا زمانی ادامه می‌یابد که داده‌ها به اشباع برسد و در مصاحبه جدید، مورد جدیدتری یافت نشود.

در این مطالعه و تحقیق تا حد اشباع اطلاعات از نظرات تعداد ۲۲ نفر از خبرگان استفاده شده است. این افراد شامل مدیران و کارشناسان ریسک نظام بانکداری ایران و استادان و خبرگان دانشگاهی در حوزه ریسک هستند.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل تم^۱ بهره گرفته شده است. فرآیند تحلیل تم زمانی شروع می‌شود که تحلیل گر الگوهای معنی و موضوعاتی که جذابیت بالقوه دارند را مورد نظر قرار می‌دهد. این تحلیل شامل یک رفت و برگشت مستمر بین مجموعه داده‌ها و خلاصه‌های کدگذاری شده، و تحلیل داده‌هایی است که به وجود می‌آیند. نگارش تحلیل از همان مرحله اول شروع می‌شود. به طور کلی هیچ راه منحصر به فردی برای شروع مطالعه در مورد تحلیل تم وجود ندارد. تحلیل تم فرآیندی بازگشتی است که در آن حرکت به عقب و جلو در بین مراحل ذکر شده وجود دارد. به علاوه تحلیل تم فراگردی است که در طول زمان انجام می‌پذیرد.

مراحل فرآیند تحلیل تم به شرح زیر می‌باشد: (Braun & Clarke, 2006)

مرحله ۱. آشنایی با داده‌های خود	مرحله ۲. ایجاد کدهای اولیه
مرحله ۳. جستجوی تم‌ها	مرحله ۴. بازبینی تم‌ها
مرحله ۵. تعریف و نام‌گذاری تم‌ها	مرحله ۶. تهیه گزارش

بعد از تهیه لیست کلی ریسکها، طی یک پرسشنامه از خبرگان امر، شدت و احتمال وقوع عوامل ریسک‌زا و احتمال کشف آنها امتیازدهی می‌گردد و با استفاده از نرم افزارهای آماری به تجزیه تحلیل آنها می‌پردازیم.

بعد از شناسایی و ارزیابی ریسکها، تمامی تکنیک‌ها در یک یا چند طبقه از چهار طبقه اصلی قرار می‌گیرند: (بابایی و زنجانی، ۱۳۸۵):

۱. انتقال ریسک: بخش دیگری ریسک را قبول کند، معمولاً به وسیله بستن قرارداد یا انجام اقدامات احتیاطی؛

۲. اجتناب از ریسک: یعنی انجام ندادن فعالیتی که باعث ریسک می‌شود. به عنوان مثال ممکن است که یک دارایی خریداری نگردد یا ورود به یک کسب‌وکار مورد چشم‌پوشی قرار گیرد، تا از مشکلات و دردهای آنها اجتناب شود؛

۳. کاهش (یا تسکین) ریسک: یعنی به‌کارگیری شیوه‌هایی که باعث کاهش شدت زیان می‌شود؛

۴. پذیرش (یا نگهداری) ریسک: یعنی قبول زیان وقتی که آن رخ می‌دهد. در واقع خود تضمینی یا تضمین شخصی در این طبقه جای می‌گیرد.

در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل حالات ریسک و آثار آن از روش FMEA استفاده می‌شود.

معرفی روش FMEA

FMEA (حالت شکست و تجزیه و تحلیل اثر) یک روش سیستماتیک شناسایی و جلوگیری از محصول و فرآیند مشکل آفرین قبل از وقوع است. روش FMEA در جلوگیری از نقص، افزایش ایمنی و افزایش رضایت مشتری، بهبود طراحی محصول یا خدمات و یا فرآیند توسعه محصولات و خدمات موجود و... می‌تواند مزایای قابل توجهی داشته باشد (McDermott & Mikulak &

(Beauregard, 2008)

خطر نسبی و اثرات آن توسط سه عامل تعیین می‌شود (همان):

۱. شدت: نتیجه و میزان اثر مخاطره و ریسک در صورت وقوع آن؛

۲. احتمال وقوع: احتمال وقوع مخاطره و ریسک در کار؛

۳. کشف: احتمال تشخیص قبل از وقوع و اثرگذاری آن.

این روش یک روش تحلیلی در ارزیابی ریسک و مخاطرات است که می‌کوشد تا حد ممکن خطرات بالقوه موجود در محدوده‌ای که در آن ارزیابی انجام می‌شود و همچنین علل و آثار مرتبط با آن را شناسایی و امتیازدهی کرد. در روش مذکور، علاوه بر شدت و احتمال وقوع عوامل ریسک‌زا عامل دیگری نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد که عبارت است از توانایی شناسایی عوامل قبل از وقوع آن که به آن عامل بازیابی یا شناسایی اطلاق می‌شود. لذا روش FMEA در موارد که عامل ریسک‌زا قابل شناسایی باشد، کارآمدتر خواهد بود. در این تحقیق بعد از تهیه لیست کلی مخاطرات و ریسک‌های محتمل، طی یک پرسشنامه از خبرگان امر، شدت و احتمال وقوع عوامل ریسک‌زا و احتمال کشف آنها امتیاز دهی گردید. پس از استخراج نتایج تحقیقات با نظر خبرگان و کارشناسان راهکارهای مدیریتی و کنترلی پیشنهاد می‌گردد.

مراحل ۱۰ گانه انجام پروژه FMEA (همان):

مرحله ۱. بررسی فرآیند، خدمات و یا محصول؛

مرحله ۲. استفاده از مصاحبه و روش طوفان ذهنی برای کشف حالات بالقوه؛

مرحله ۳. فهرست نمودن ریسک‌ها و مخاطرات و تعیین علل آن و آثار آنها؛

مرحله ۴. شدت اثر وقوع هر یک از موارد کشف شده با نمره‌ای به آن اختصاص می‌یابد؛

مرحله ۵. احتمال وقوع هر یک از موارد کشف شده با نمره‌ای به آن اختصاص می‌یابد؛

مرحله ۶. رتبه‌بندی ریسک‌ها با کمک شدت و احتمال؛

مرحله ۷. عدد اولویت هر ریسک را محاسبه نموده و ریسک‌های پر اهمیت شناسایی گردد؛

مرحله ۸. ریسک‌های پر اهمیت را برای انجام مدیریت در اولویت قرار می‌گیرند؛

مرحله ۹. با توجه به ناحیه ریسک و استراتژی برخورد با آن، اقدامات لازم صورت می پذیرد؛
مرحله ۱۰ محاسبه RPN با کمک نمره احتمال کشف و انجام اقدامات اصلاحی برای
مدیریت، کاهش و یا حذف آنها.

این روش بر اساس سه جزء قابل اندازه گیری می باشد (McDermott & Mikulak & Beauregard, 2008)

۱. شدت؛ (S): نتیجه قابل انتظار از لحاظ درجه صدمه، آسیب به اموال و یا دیگر موارد مضرى که
می تواند اتفاق بیفتد. شدت یا وخامت خطر فقط در مورد "اثر" آن در نظر گرفته می شود، کاهش در
وخامت خطر فقط از طریق اعمال تغییرات در فرآیند و نحوه انجام فعالیت ها امکان پذیر است.

۲. احتمال وقوع (O): مشخص می کند که یک علت یا مکانیزم بالقوه با چه تواتری رخ می دهد.
برای سنجش احتمال وقوع می بایست تمام خطرات محیطی، تجهیزاتی، سیستمی، نیروی
انسانی و... که می تواند تهدیدکننده باشند را در نظر گرفت. همچنین حالات هر خطر نیز
می بایست مورد تجزیه و تحلیل قرارگیرد.

۳. بازیابی، شناسایی، پیشگیری (D): میزان توانایی به منظور شناسایی یک علت / مکانیزم
وقوع ریسک یا توانایی پی بردن به ریسک قبل از وقوع آن. مشخصه های شناسایی ریسک شامل
موارد زیر می باشد.

ضریب ریسک (RPN):^۴ آن را به صورت زیر می توان بیان داشت:

ضریب ریسک = نرخ شدت * نرخ احتمال * نرخ شناسایی

-
1. Severity
 2. Occurrence
 3. Detection
 4. Risk Priority Number

نتایج تحقیق

اولین دستاورد این تحقیق شناسایی ریسک‌های عملیاتی در فرآیند اجرای عقود اسلامی می‌باشد. بنابر مدل تحقیق پس از شناسایی ریسک‌ها، بر اساس تحلیل تم آنها را در گروه‌های تعیین شده دسته بندی نموده و گروه‌های ریسک مشخص شده است که در ذیل به صورت خلاصه بیان شده است:

جدول ۱: جدول تم بندی ریسک‌های شناسایی شده

<p>ریسک پولشویی توسط کارشناسان اعتباری بانک در فرآیند اعطای وام‌های پروژه‌های عقود اسلامی، ریسک تقلب داخلی در هنگام دریافت و کنترل مدارک توسط مسئول باجه، ریسک تقلب داخلی در هنگام ارزش‌گذاری اعتباری پروژه‌های عقود مشارکتی، عدم نظارت کافی بر کار مسئولین باجه وام و کنترل صحت مدارک اخذ شده توسط معاون و مسئول شعبه، عدم وجود سامانه‌های مناسب کنترل مدیریتی، مدیریت نامناسب پروژه‌های عقود مشارکتی در طول عمر آن، ناقص بودن سامانه‌های اطلاعاتی بکپارچه مدیریتی در بانک‌ها.</p>	<p>ریسک اختلاس و سو مدیریت</p>
<p>تنوع زیاد طرح‌های اجرایی برای پرداخت وامها در غالب عقود که باعث سردرگمی کاربران و دریافت کنندگان وام می‌شود، ریسک شهرت که در نتیجه عدم اعتماد و اقبال عمومی اکثریت مردم به صورت ناگهانی یا تدریجی ایجاد می‌شود، ریسک وقوع سانحه مهم در سازمان (جاسوسی اطلاعاتی و هک شدن سرورها - شفاف، علمی و کامل نبودن دستورالعمل‌ها و وجود تبصره‌های زیاد در آن‌ها)، تغییر مدیران ارشد رده بالا در بانک مرکزی و تأثیر آن بر فعالیت بانک‌ها، ناسازگاری نظریه مشارکت بانک با مشتری (دریافت کننده تسهیلات) با نظریه وکالت بانک از مشتری (سپرده گذار).</p>	<p>ریسک استراتژی و راهبردی</p>
<p>آسیب‌داری موضوع مشارکت بر اثر کوتاهی شریک عامل در مشارکت‌های مدنی، عدم کفایت تضمین اخذ شده برای تسویه بدهی، ریسک فراهم کردن یک دارایی جایگزین توسط بانک در صورت بروز خسارت جدی بر اثر عوامل طبیعی بر دارایی، عدم وجود نظارت کافی بر وثیقه‌های دریافت شده از مشتریان، کمبود سیستم‌های امنیتی و استاندارد محدودیت دسترسی در بخش بایگانی شعبات بانک‌ها، کمبود فضای بایگانی برای اسناد و مدارک و پرونده‌های وامها و محتویات آنها (چک‌ها و سفته‌ها و اسناد ملکی و...).</p>	<p>ریسک آسیب به دارایی فیزیکی</p>

<p>آسیب دیدن مدارک و وثایق در پرونده‌ها به دلیل نگهداری نامناسب پرونده‌ها، بازگو نمودن و نشر اطلاعات محرمانه مشتریان به صورت سهوی و یا عمدی توسط کارکنان امر، مدیریت نادرست حساب‌های جاری توسط بانک، ریسک همگرا نبودن هدف های سرمایه گذاران و سهامداران با فعالیت‌های ارائه شده بانک به آنها، مدیریت نادرست در اداره کسب و کار و تحمیل هزینه‌های غیر ضروری به صاحبان حساب‌های سرمایه‌گذاری، هرگونه کوتاهی عمدی بانک در ارزیابی و نظارت بر پروژه‌های مشارکتی مانند مضاربه و مشارکت حقوقی</p>	<p>ریسک امانت</p>
<p>پرداخت‌های دستوری بدون در نظر گرفتن دستورالعمل‌ها، ناتوانی بان‌کها برای توزیع سود مورد انتظار در طی دوره زمانی مشخص، افزایش میزان بازدهی حساب‌های سپرده بلندمدت به منظور ایجاد انگیزه برای نگهداری سپرده‌ها در بانک، ریسک نرخ بازدهی برای بانک (هنگامی که وجوه بانک در دارایی‌های بلندمدت سرما به‌گذاری شود و نرخ بازدهی توانایی رقابت با سرمایه‌گذاری‌های جایگزین را نداشته باشد)</p>	<p>ریسک پرداخت مصلحتی</p>
<p>توقف ناگهانی برخی از تسهیلات که از مشتریان برای آنها جذب منابع کرده‌ایم، ریسک تغییر در اساسنامه‌های اجرایی و مدیریتی بانک مرکزی و تأثیر متقابل آن بر فعالیت بانک‌های تابعه، تغییر در قوانین و مقررات مربوط به اخذ وثایق از مشتریان، تغییر سیاست‌های بانک مرکزی برخلاف روال عادی و چارچوب عرف خود، تغییر ناگهانی بخشنامه‌ها برای اعطای تسهیلات (تغییر نرخ‌ها، مدت بازپرداخت و...)</p>	<p>ریسک تغییر در قوانین</p>
<p>اثربخش نبودن تبلیغات برای معرفی طرح‌های جدید و جذب منابع گروه هدف، تاخیر و یا گاه‌ها قعطی در سامانه‌های ارسال پیامکی، ریسک در انتخاب موقعیت مناسب مکان یابی شعبه‌ها، اثربخش نبودن معماری و دکوراسیون داخلی شعبات در جذب مشتری، ناکارآمدی در ارائه خدمات بانکداری اینترنتی و ضعف‌های امنیتی آن، عدم ارائه خدمات جدید بانکداری مانند بانکداری الکترونیکی مدرن توسط بانک‌ها، عدم بازاریابی مناسب برای وام‌های عقود مشارکتی و جذب گروه هدف.</p>	<p>ریسک خدمات مناسب</p>
<p>تفسیر به رای تبصره‌های دستورات ابلاغی از سوی مدیران ارشد توسط کارکنان بانک، دستورات انجام کار خلاف دستورالعمل‌ها از جانب مدیران ارشد، ناقص، مبهم و گاه‌ها بازدارنده بودن رویه‌های اداری بانک‌ها برای کارکنان و مدیران بانک، عدم کفایت فرایند راستی آزمایی در مراحل پیش از شروع فعالیت مشارکتی، عدم مشخص بودن روش و مشخصات ریز انجام هر فرایند در برخی از بخشنامه‌ها (مانند ریز مدارک اخذ شده)، عدم</p>	<p>ریسک سلامت رویه و محیط کار</p>

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۲۷

<p>وجود بسترهای مناسب ایمنی و انگیزشی در محیط کار برای کارکنان بانک، عدم وجود فضا، محیط و نور مناسب در شعب و تأثیر آن بر عملکرد کارکنان بانک.</p>	
<p>ارتباط مبهم میان بانک‌های اسلامی، نظام بانکداری متعارف و زیرساخت قانونی، دخالت دادن سلیق شخصی ارزیابان در ارزیابی مدارک و مستندات وام‌ها، عدم ساختار و نقش مناسب کمیته فقهی در سطح نهادی و نظام‌مند، ناتوانی بانک‌ها از تطابق اصول حاکم بر بانک‌ها با قوانین شرعی، ریسک‌های ناشی از تفاوت دیدگاه‌های مذهب‌های گوناگون از قوانین شریعت، کم‌بودن آموزش‌های تخصصی در عرصه عقود اسلامی به صورت خاص و ویژه هر عقد.</p>	<p>ریسک شریعت و انطباق با قوانین</p>
<p>بیان کردن کلیات در بخشنامه‌ها و عدم بیان شفاف جزئیات و توضیحات آنها، استفاده از رویه‌های غیراستاندارد برای گزارش‌دهی قراردادهای مالی اسلامی، تحمیل هزینه‌های ناشی از تصمیم‌گیری‌های بد بر اساس اطلاعات ناقص یا نادرست، نبودن استانداردهای یکسان گزارش‌دهی میان بانک‌ها، عدم وجود شفافیت در بیان طرح‌های پروژه‌های بانکی و احتمال سردرگم شدن مشتریان، عدم وجود شفافیت و دوپهلوی بودن جملات و... در دستورالعمل‌ها و بخشنامه‌های ابلاغی.</p>	<p>ریسک شفافیت</p>
<p>ریسک اشتباهات سیستمی در محاسبه داده‌ها و اشتباه در گزارش‌گیری‌ها، کندی و قطع شدن شبکه کامپیوتری شعبه‌ها، محدود بودن دسترسی‌ها به شبکه‌های نرم‌افزاری توسط کارکنان بانک، محدود بودن زمان‌های هماهنگی با مرکز فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات ستاد بانک‌ها، ضعیف بودن الگوریتم‌های امنیتی در سیستم‌های نرم‌افزاری و محاسباتی بانک، محدود بودن دسترسی‌ها در سیستم نرم‌افزاری بانک برای پرداخت با تمدید وام‌ها که قبلاً در سیستم ثبت شده است، محدودیت نرم‌افزاری و حسابداری در زمان تسویه وام‌های مسدودی.</p>	<p>ریسک فن‌آوری اطلاعات</p>

<p>بالا بودن هزینه‌های نظارت و کنترل عقود مشارکتی، تحمل هزینه‌های زیادتر از برآورد و پیش بینی برای تحویل کالا در قرارداد های سلف (مانند بیمه، انبار و...)، ریسک تضمین اشخاص در عقود مشارکتی، ریسک تعیین میزان واقعی سود کسب شده (حاصل از مشارکت) توسط مشتری، ریسک تغییر ماهیت عقود مشارکتی از جمله عقود مشارکتی حقیقی و مضاربه به عقود با بازدهی ثابت، ریسک زیان درآمد اجاره (اگر دارایی در فعالیت‌های غیر شرعی و ناسازگار با اصول شریعت استفاده شود)، ریسک شبهه ناک بودن معاملات بانکی که ناشی از بکارگیری عقود با بازدهی ثابت است، عدم استفاده از تضمین‌های دیگر به غیر از اموال موضع تسهیلات، عدم اصلاح و ساده سازی قراردادهای اسلامی مطابق با استانداردها و نیازمندی‌های روز جامعه، عدم انطباق مشخصات و ویژگی‌های کالا در زمان تحویل در قراردادهای سلف و استصناع، عدم تحویل کالا در زمان مورد نظر در قرارداد های سلف، عدم توجه به دوره بازپرداخت در قرارداد مضاربه، عدم توسعه و تجهیز نظام جامع اطلاعاتی برای عقود اسلامی، کمبود وجود افراد متخصص در انتخاب بهترین پروژه سرمایه‌گذاری، مخاطره اخلاقی در مضاربه به دلیل اتخاذ تصمیم‌های پر ریسک به وسیله مدیریت بانک، عدم تکمیل کالا توسط شرکت سازنده در موعد مقرر در قراردادهای استصناع، عدم تمایل به پذیرش ریسک و سرمایه‌گذاری در عقود مشارکتی به دلیل نامعلوم بودن بازده واقعی سرمایه‌گذاری، گسترش فساد مالی و اداری در صورت اعمال میزان سودها متفاوت در عقود مشارکتی، موافق نبودن سرمایه‌گذاران با ایده تسهیم سود و مدیریت سرمایه‌گذاری توسط بانک یا هر فرد دیگر، نارضایتی مشتریان از سهم نشدن واقعی بانک‌ها در زیان احتمالی حاصل از مشارکت.</p>	<p>ریسک عملیاتی خاص قراردادهای اسلامی</p>
<p>اشتباهات فردی در ورود و محاسبه داده‌ها در سیستم، برنامه ریزی نامناسب آموزشی، به خصوص در مورد دوره‌های آموزشی از پیش تعیین نشده، به‌روز نبودن آموزش‌ها و نرم‌افزارهای مورد استفاده توسط کارکنان، ایجاد نارضایتی بین پرسنل، ریسک اجرایی: مشکلات سازمانی و عملیاتی که ممکن است مانع تبدیل شدن کارکنان به سرمایه انسانی واقعی برای سازمان شوند مانند جو سازمانی، کیفیت پایین زندگی کاری، خط مشی‌های نامناسب منابع انسانی 'سبک امرانه مدیریتی، از دست دادن نیروی ماهر و متخصص در صورت تعدیل نیروی انسانی، آسیب در حوزه منابع انسانی به واسطه کم توجهی به فعالیت‌های پشتیبانی (عدم اعتماد به پرسنل، نظام نامناسب بیمه‌های درمانی، جبران خدمات و...)، آسیب در حوزه منابع انسانی به واسطه عوامل خارج از کنترل مدیریت</p>	<p>ریسک نیروی انسانی</p>

<p>(اعتصاب، بیماری کارکنان، تنش‌های سیاسی بین کارکنان، عدم ایمنی و...)، ریسک اقتصادی: این احتمال که پیامدهای نظام مدیریت منابع انسانی چیزی غیر از آنچه که پیش بینی شده از آب در آید، نظیر هزینه‌های آموزش کارکنان هزینه‌های بهداشت و ایمنی کار و غیره، ریسک فرهنگ سازمانی سازمانی، ریسک عدم ارتقای بازدهی نیروی انسانی با توجه به نیازها و شرایط عملکردی و محیطی روز، ریسک مقرراتی: احتمال اینکه منابع انسانی به واسطه قوانین و مقررات بازدارنده 'کارکرد مناسبی را از خود نشان ندهند، عدم وجود آموزش‌های مربوط به کار با سیستم‌های مورد استفاده</p>	
---	--

دانستن این موضوع که کدام یک از عقود اسلامی می‌تواند بیشترین ریسک عملیاتی (ریسک‌های مشترک و ریسک‌های خاص) را متوجه بانک کند، می‌تواند برای مدیران و تصمیم‌گیرندگان امر دارای اهمیت زیادی باشد. چراکه با تحلیل نتایج می‌توان با مدیریت این ریسک، میزان دارایی در معرض خطر را کاهش داد که این دارایی می‌تواند دارایی فیزیکی، مانند اقلام ترازمانه‌ای تا دارایی نامشهودی، مانند حسن شهرت باشد.

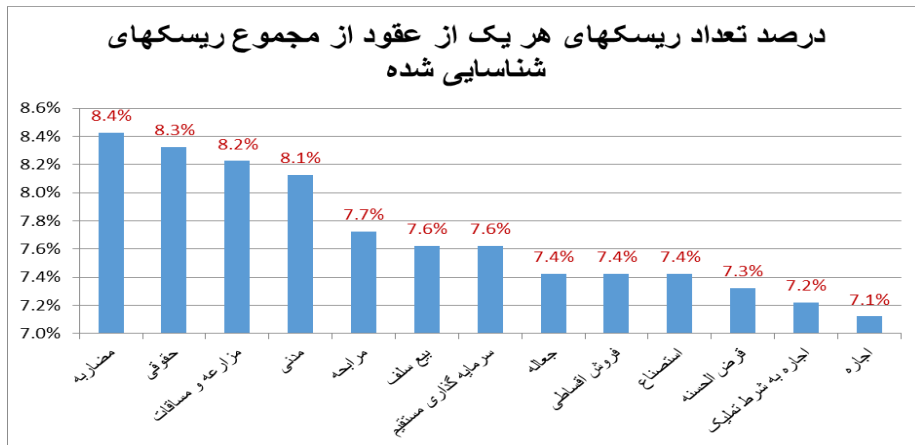
در این تحقیق پس از استخراج ریسک‌ها و تعیین نمره RPN آنها با نظر خبرگان امر ارتباط ریسک‌های شناسایی شده با هر عقد برقرار شد؛ به طوری که برخی از ریسک‌ها به طور خاص با یک عقد تسهیلاتی ارتباط دارد؛ ولی برخی دیگر در چند عقد مشترک بوده و به آنها مرتبط بوده است. نتایج این دسته‌بندی و تحلیل داده‌های آن به ما امکان می‌دهد تا پر ریسک‌ترین نوع عقد تسهیلاتی را مشخص کنیم. بدین منظور در گام اول، برای هر یک از عقود به تفکیک مشخص شده، تعداد ریسک‌های عملیاتی آنها برآورد گردید که نتایج آن در جدول زیر آمده است:

جدول ۲: درصد تعداد ریسک‌های هر یک از عقود از مجموع ریسک‌های شناسایی شده

درصد تعداد ریسک	مجموع rpn	تعداد ریسک	نوع عقود
8.4%	1,720	84	مضاربه
8.3%	1,809	83	حقوقی
8.2%	1,754	82	مزارعه و مساقات
8.1%	1,746	81	مدنی
7.7%	1,663	77	مراجعه
7.6%	1,613	76	بیع سلف
7.6%	1,637	76	سرمایه‌گذاری مستقیم
7.4%	1,567	74	جعاله
7.4%	1,586	74	فروش اقساطی
7.4%	1,733	74	استصناع
7.3%	1,562	73	قرض الحسنه
7.2%	1,559	72	اجاره به شرط تملیک
7.1%	1,559	71	اجاره
100.0%		997	مجموع

با توجه به نتایج جدول مذکور مشاهده می‌شود که عقود مضاربه، مشارکت حقوقی و مزارعه و مساقه به ترتیب دارای بیشترین تعداد ریسک‌های عملیاتی از مجموع کل ریسک‌های عملیاتی شناسایی شده می‌باشند.

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۳۱

نمودار ۱: درصد تعداد ریسک‌های هر یک از عقود از مجموع ریسک‌های شناسایی شده

با بررسی نوع عقد و عوامل ریسک عملیاتی در می‌یابیم که در عقود مشارکتی ریسک ناشی

از افراد در رتبه اول و ریسک ناشی از فرآیندها در رتبه دوم قرار دارد (جدول ذیل):

جدول ۳: جمع RPN ریسک‌های هر یک از انواع عقود

عامل ریسک عملیاتی	عقد مشارکت	عقد مبادله	عقد قرض الحسنه
افراد	813	657	657
سیستم	334	334	334
فرآیند	448	394	394
رویدادهای بیرونی	385	363	246
جمع کل	1,980	1,748	1,631

این نتایج به ما نشان می‌دهد با توجه به ماهیت نوع عقد و الزامات شرعی و قانونی آنها نقش

افراد در تعیین میزان ریسک (عدم رعایت قوانین حقوقی و موازین شرعی، عدم رعایت رویه

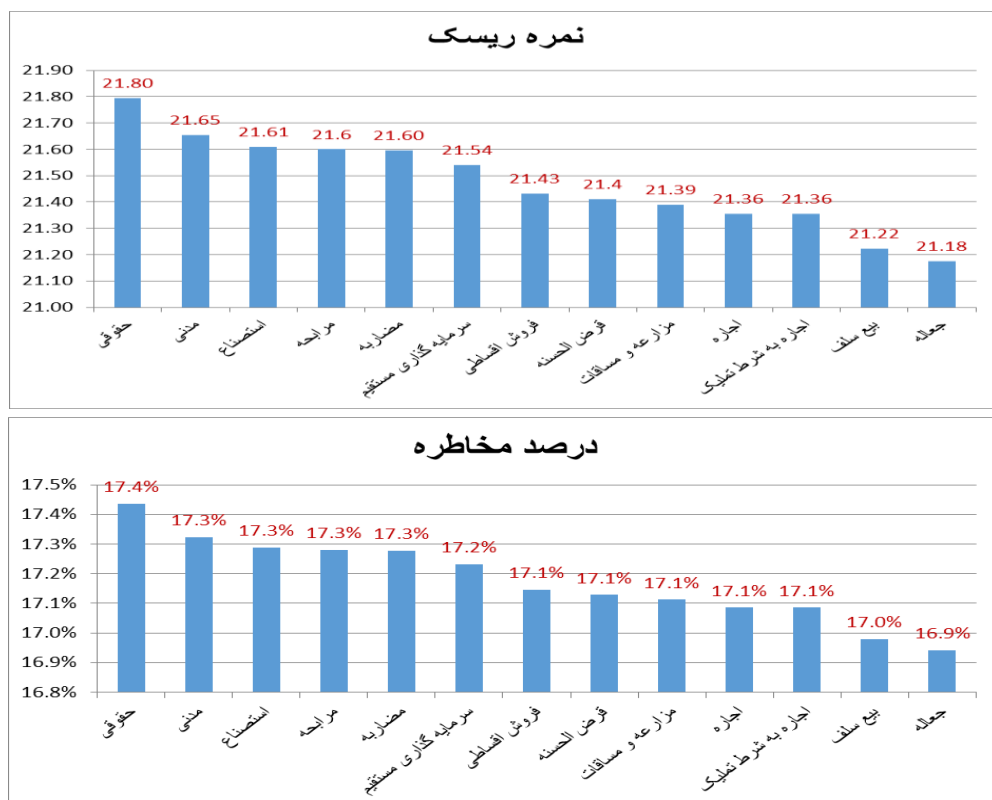
انجام کار، اختلاس و سوء مدیریت و...) بسیار زیاد و تأثیرگذار می‌باشد. در گام دوم، برای به

دست آوردن یک معیار برای سنجش و تأثیر ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی بر حساب‌های

مالی بانک‌ها و مؤسسات مالی، از روش زیر استفاده خواهیم کرد؛

ابتدا میانگین ضرایب ریسک‌ها (rpn) به عنوان "نمره ریسک" برای هر یک از عقود اسلامی به تفکیک برآورد می‌گردد، قابل ذکر است که بازه ضریب ریسک، عددی مابین ۱ و ۱۲۵ می‌باشد (کمترین: ۱*۱*۱ و بیشترین ۵*۵*۵)

در مرحله بعدی، از تقسیم نمرات ریسک‌ها بر بیشترین ضریب ریسک ممکن که همان عدد ۱۲۵ می‌باشد، پارامتر "درصد مخاطره" ایجاد می‌گردد که بیانگر میزان سنجه مخاطره می‌باشد و می‌توان از آن برای محاسبه "دارایی در معرض خطر" (اکسپوزرها) مؤسسات مالی و بانک‌ها استفاده کرد.

نمودارهای ۲ و ۳: نمره ریسک و درصد در معرض خطر هر یک از عقود اسلامی

اگر درصد مخاطره حاصل شده را در مانده بدهی‌های هر یک از عقود اسلامی ضرب نماییم می‌توانیم به وسیله آن زیان‌های عملیاتی بالقوه در عقود را در صورت اتفاق افتادن این ریسک‌های عملیاتی محاسبه کرد. در واقع دارایی در معرض خطر (زیان بالقوه) هنوز تحمیل نشده است؛ ولی

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۳۳

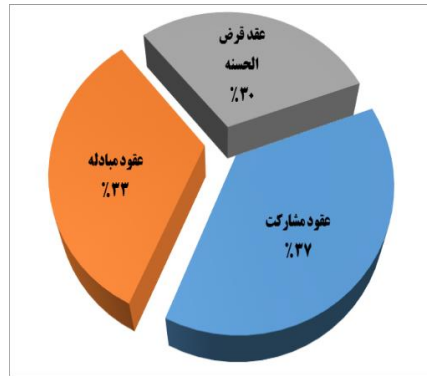
همان‌طور که می‌دانیم «پیشگیری همیشه بهتر از درمان است». از این‌رو می‌توان با بررسی دقیق هر عقد و مشخص نمودن نوع و محل وقوع ریسک با اجرای یک برنامه جامع مدیریت ریسک آن را به حداقل رساند و مانع از هزینه‌های و زیان‌های عملیاتی احتمالی شد.

از جمله موارد استفاده دیگری که می‌توان از نتایج مذکور به دست آورد، تعیین عناوین ریسک‌ها و مخاطرات بالقوه در هر عقد و امتیاز جمع ضرایب ریسک آن‌ها می‌باشد که به وسیله آن می‌توان عقود پر مخاطره را شناسایی کرد. نتایج در جدول و نمودار زیر آورده شده است؛

جدول ۴: مجموع ضرایب ریسک هر دسته از عقود اسلامی

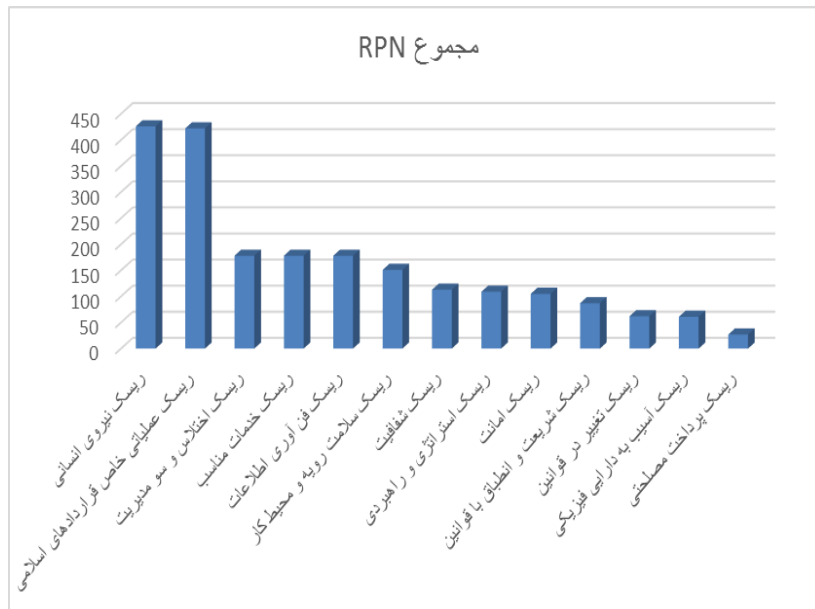
انواع ریسکها	عقد مشارکت	عقد مبادله	عقد قرض الحسنه
ریسک اختلاس و سو مدیریت	178	98	98
ریسک استراتژی و راهبردی	109	109	109
ریسک آسیب به دارایی فیزیکی	61	43	43
ریسک امانت	105	81	81
ریسک پرداخت مصلحتی	27	27	27
ریسک تغییر در قوانین	62	62	62
ریسک خدمات مناسب	178	178	178
ریسک سلامت رویه و محیط کار	151	139	139
ریسک شریعت و انطباق با قوانین	87	87	87
ریسک شفافیت	113	113	113
ریسک عملیاتی خاص قراردادهای اسلامی	305	207	90
ریسک فن آوری اطلاعات	178	178	178
ریسک نیروی انسانی	426	426	426
مجموع	1980	1748	1631
درصد از کل	37%	33%	30%

۳۴ ◇ فصلنامه علمی - تخصصی حسابداری و فناوری‌های نوین

با جمع‌بندی مطالب مذکور و دسته‌بندی ریسک‌ها و جمع RPN بدست آمده به جدول ذیل می‌رسیم که نشان می‌دهد بیشترین ریسک‌های زیان بار ریسک نیروی انسانی و در رتبه بعدی ریسک عملیاتی خاص قراردادهای اسلامی قرار دارد.

جدول ۵: مجموع ضرایب RPN هر دسته از گروه‌های ریسک

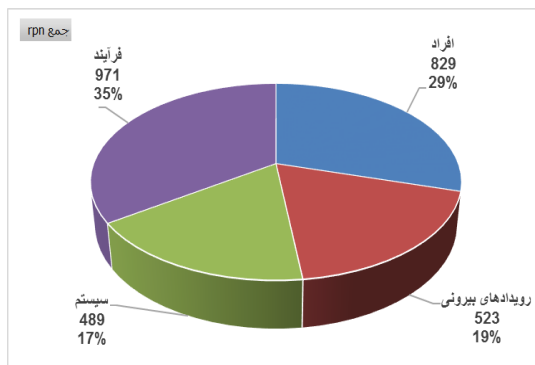

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۳۵

درصد از کل	مجموع RPN	دسته بندی ریسکها
20%	426	ریسک نیروی انسانی
20%	422	ریسک عملیاتی خاص قراردادهای اسلامی
8%	178	ریسک اختلاس و سو مدیریت
8%	178	ریسک خدمات مناسب
8%	178	ریسک فن آوری اطلاعات
7%	151	ریسک سلامت رویه و محیط کار
5%	113	ریسک شفافیت
5%	109	ریسک استراتژی و راهبردی
5%	105	ریسک امانت
4%	87	ریسک شریعت و انطباق با قوانین
3%	62	ریسک تغییر در قوانین
3%	61	ریسک آسیب به دارایی فیزیکی
1%	27	ریسک پرداخت مصلحتی
	2,097	Total

با توجه به اینکه در این تحقیق ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی از چهار منظر افراد، رویدادهای بیرونی، سیستم، فرآیندها و رویدادهای درونی شناسایی شده‌اند و به نوعی می‌توان این چهار منظر را به تعبیری چهار عامل بروز ریسک نامید. تحلیل این عوامل به ما کمک می‌کند تا بتوانیم در تدوین استراتژی‌ها برای انجام برنامه مدیریت ریسک بتوانیم بهتر عمل کنیم. لذا ابتدا با کدگذاری ریسک‌های شناسایی شده و ارتباط کدها با عوامل به وجودآورنده (چهار عامل) مشخص گردید که چند عامل در بروز هر کدام از ریسک‌ها دخیل هستند. سپس مجموع نمرات RPN هر گروه از عوامل مشخص گردید، که از جمع‌بندی مطالب فوق نتایج ذیل حاصل می‌گردد.

نمودار ۵: مجموع ضرایب RPN بر اساس چهار منظر ریسک عملیاتی

جمع rpn	شرح
829	افراد
523	رویدادهای بیرونی
489	سیستم
971	فرآیند
2,812	جمع کل RPN

با استفاده از جدول و نمودار مذکور، درمی‌یابیم که در مجموع ۳۵٪ از ریسک‌ها را می‌توان با اصلاح فرآیندها و دستورالعمل‌های اجرایی عقود اسلامی کنترل نمود. در رتبه دوم ریسک‌های مرتبط با افراد با حدود ۲۹٪ قرار دارند. باید توجه کرد که ریسک‌های مرتبط با افراد به دو گروه اصلی تقسیم می‌شوند:

۱. خطاهای عمدی: در این موارد شخص با علم به اشتباه‌بودن عمل، باعث بروز ریسک و خطر می‌گردد، که می‌توان آنها را با کنترل‌های نظارتی و حسابرسی‌های منظم دوره‌ای و..... بهبود بخشید.

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۳۷

۲. خطاهای سهوی: می‌تواند ناشی از عدم آموزش صحیح، عدم کارسنجی درست، عدم بکارگیری مناسب و..... باشد که می‌توان آنها را با اجرای برنامه‌های آموزشی منظم و مداوم و اجرای یک کارسنجی مناسب و دیگر برنامه‌ها بهبود بخشید و آن را به حداقل رساند.

ریسک‌های مرتبط با رویدادهای بیرونی (حدود ۱۹%) خیلی قابل کنترل نیستند؛ ولی می‌توان راهبردهایی اندیشید که زیان‌ها و هزینه‌های عملیاتی ناشی از آنها به حداقل برسد، مانند قراردادهای بیمه مسئولیت، قراردادهای لازم اجرا، اخذ وثایق با قدرت نقد شوندگی بالا و طرح‌های جایگزین.

ریسک‌های سیستمی (حدود ۱۷%) در رتبه چهارم قراردارند، این ریسک‌ها غالباً قابل کنترل و اصلاح می‌باشند و می‌توان با استفاده از ظرفیت‌های دانشی و تجهیزاتی و به روز کردن سخت‌افزارها و نرم‌افزارها و رفع عیب‌های سیستمی، آنها را کنترل و به حداقل رساند. می‌توان با تعمیم نتایج بالا و ارتباط آن با هر یک از گروه‌های ریسک نشان داد که در هر گروه و دسته چه نوع عواملی بیشترین تأثیر را در بوجود آمدن ریسک‌ها دارند. جدول ذیل می‌تواند در تنظیم راهبردها در برنامه مدیریت ریسک به کارشناسان مربوطه کمک شایانی کند.

جدول ۶: مجموع ضرایب RPN بر اساس چهار منظر ریسک عملیاتی و گروه ریسک‌های عقود

جمع rpn	شرح	جمع rpn	شرح
223	ریسک سلامت رویه و محیط کار	329	ریسک اختلاس و سوء مدیریت
28	افراد	154	افراد
18	رویدادهای بیرونی	71	سیستم
48	سیستم	104	فرآیند
129	فرآیند	109	ریسک استراتژی و راهبردی
138	ریسک شریعت و انطباق با قوانین	9	افراد
57	افراد	52	رویدادهای بیرونی
9	رویدادهای بیرونی	48	فرآیند
24	سیستم	100	ریسک آسیب به دارایی فیزیکی
48	فرآیند	15	افراد
125	ریسک شفافیت	34	رویدادهای بیرونی
48	افراد	24	سیستم
12	سیستم	27	فرآیند
65	فرآیند	37	ریسک پرداخت مصلحتی
570	ریسک عملیاتی خاص قراردادهای اسلام	6	افراد
118	افراد	12	رویدادهای بیرونی
238	رویدادهای بیرونی	19	فرآیند
24	سیستم	76	ریسک تغییر در قوانین
190	فرآیند	14	رویدادهای بیرونی
535	ریسک نیروی انسانی	62	فرآیند
263	افراد	210	ریسک خدمات مناسب
9	رویدادهای بیرونی	24	افراد
52	سیستم	98	رویدادهای بیرونی
211	فرآیند	56	سیستم
144	ریسک امانت	32	فرآیند
69	افراد	178	ریسک فن آوری اطلاعات
39	رویدادهای بیرونی	178	سیستم
36	فرآیند	38	افراد

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

در نظام اقتصادی و بانکی کنترل هزینه‌های عملیاتی یکی از راهکارهای مدیریت سود و افزایش سودآوری می‌باشد و با مدیریت ریسک‌های عملیاتی می‌توان تا حد بسیار زیادی از هزینه‌های عملیاتی را کنترل کرد. یافته‌های تحقیقات برگر و همکاران (۲۰۲۲) نشان می‌دهد که در بانکهای ایالات متحده با افزایش زیان‌های عملیاتی، ریسک‌های سیستمی هم افزایش می‌یابد، یعنی افزایش ریسک‌ها و هزینه‌های عملیاتی با هم رابطه مستقیمی دارند و به طور همزمان بر ارزش بانک تأثیر می‌گذارد. در تحقیقی دیگر که توسط احمد و همکاران (۲۰۱۹) انجام شد به بررسی تأثیر نظارت شرعی و ساختارهای حاکمیتی بر میزان افشای ریسک عملیاتی پرداختند و مشخص شد که نظارت شرعی، مالکیت بلوک، استقلال هیات نظارت و کیفیت حاکمیت در

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۳۹

سطح کشور، از نظر آماری ارتباط مثبت و معناداری با افشای ریسک عملیاتی دارد و می‌تواند بروز ریسک عملیاتی را بهبود بخشد. نتایج تحقیق احمدی قوچان و همکاران (۱۴۰۱) نشان داد بین عملکرد و ریسک‌های عملیاتی، اعتباری، نقدینگی و توانگری مالی ارتباط معنادار وجود دارد. یک ساختار حاکمیتی مناسب، پیش‌نیاز یک سیستم کارای مدیریت ریسک و توانگری مالی است.

لذا با توجه به تحقیقات قبلی و تحقیق حاضر می‌توان نتیجه گرفت که با مدیریت ریسک عملیاتی به عنوان زمینه بروز ریسک‌های دیگر می‌توان تا حد زیادی از مخاطراتی را که می‌تواند به زیان‌های عملیاتی منجر شوند، کنترل کنند. با توجه به اینکه فعالیت اصلی بانک‌ها اعطای تسهیلات می‌باشد و در بانکداری اسلامی این تسهیلات در قالب عقود اسلامی پرداخت می‌گردد، کنترل و مدیریت مخاطرات و ریسک‌های تسهیلات در قالب این عقود می‌تواند زیانهای عملیاتی را کاهش دهد. باید توجه داشت هر نهاد مالی از جمله بانک‌ها می‌بایست تحت یک نظام کامل و جامع تشخیص اعتباری فعالیت‌های خود را انجام دهند تا میزان واقعی ریسک مربوط به یک گیرنده تسهیلات و یا طرف تجاری خود را جهت جلوگیری از بدگزینی به حداقل رسانند و بنابراین، بانک‌ها جهت تصدیق اعتباری گیرنده تسهیلات و یا طرف تجاری نیاز به اطلاعات زیادی دارند. نظام بانکی می‌تواند با استفاده از روش‌هایی همچون تبدیل به اوراق بهادار کردن دارایی‌ها مشتقات اعتباری، فروش بدهی و... ریسک مربوط به سبد دارایی خود را کاهش دهد. بانک‌ها باید نظام قوی جهت ارزش‌گذاری وثیقه‌ها و طبقه‌بندی ریسک‌های بالقوه مشتریان خود داشته باشند. بانک‌ها همچنین باید نظام نرخ‌گذاری ریسک داخلی جهت مدیریت ریسک داشته باشند. چنین نظامی باید قابلیت رتبه‌بندی مشتریان را بر حسب درجه مشخصی از ریسک داشته باشد.

یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که برخی از ریسک‌های شناسایی شده دارای اهمیت

بیشتری می‌باشند و عدم کنترل آنها می‌تواند آسیب رسان باشد که اهم آنها در ذیل آمده است:

۱. ریسک مدیریت نامناسب پروژه های عقود مشارکتی در طول عمر آن؛
 ۲. ریسک ناقص، مبهم و گاهاً بازدارنده بودن رویه های اداری بانک ها برای کارکنان و مدیران بانک؛
 ۳. ریسک سازمانی (رفتار و عملکرد کارکنان که برای هنجارها، مدیریت یا فرهنگ سازمانی تهدید محسوب می شوند)؛
 ۴. ریسک وجود ساختار سازمانی خطر آفرین (عدم توزیع مناسب مسئولیت ها و اختیارات و کنترل ها)؛
 ۵. ریسک شهرت که در نتیجه عدم اعتماد و اقبال عمومی اکثریت مردم ایجاد می شود؛
 ۶. عدم وجود آموزش های تخصصی مربوط به کار و یا سیستم های مورد استفاده؛
 ۷. ریسک از دست دادن نیروی ماهر و متخصص؛
 ۸. گسترش فساد مالی و اداری در صورت اعمال نرخ های سود متفاوت در عقود مشارکتی؛
 ۹. ریسک همگرانی بودن هدف های سرمایه گذاران و سهامداران با فعالیت های ارائه شده بانک به آنها؛
 ۱۰. ریسک تحمیل هزینه های ناشی از تصمیم گیری های بد بر اساس اطلاعات ناقص یا نادرست؛
 ۱۱. ریسک تقلب داخلی در هنگام ارزش گذاری اعتباری پروژه های عقود مشارکتی.
- بر اساس موارد مذکور، راهکارها و پیشنهادهای ذیل با نظر خبرگان بانکی مطرح شده که می تواند جهت کاهش ریسک ها و هزینه های عملیاتی عقود اسلامی مؤثر باشد:
۱. استفاده از جلسات و آموزش های لازم به کارکنان و افراد مرتبط با قراردادهای مالی اسلامی در بانک؛
 ۲. بروزرسانی سیستم های نرم افزاری و سخت افزاری بانک و برطرف نمودن نقاط ضعف آنها (عدم تطابق با شریعت) به منظور بازدهی بیشتر و مشکلات کمتر؛
 ۳. برطرف کردن نواقص و مشکلات قوانین و بخشنامه هایی که دارای شفافیت کمتر و تفسیر به رای های متعدد هستند و اتخاذ تدابیر مدیریتی و عملیاتی مناسب توسط مسئولان ارشد بانک؛

بررسی چالش‌ها و ریسک‌های عملیاتی عقود اسلامی جهت کاهش هزینه‌های عملیاتی ◇ ۴۱

۴. انتقال آن دسته از ریسک‌های عملیاتی که دارای تأثیرگذاری زیاد و در عین حال احتمال وقوع کم یا متوسط می‌باشند به وسیله بیمه یک شرکت بیمه و یا با پرداخت به شخص ثالثی برای پذیرش ریسک؛

۵. کنترل‌های لازم برای جلوگیری و خاتمه دادن برخی از فعالیت‌های آن دسته از ریسک‌هایی که دارای تأثیرگذاری زیاد و احتمال وقوع فراوان می‌باشند؛

۶. رعایت اصول و قواعد پذیرفته‌شده در مدیریت ریسک و بومی‌سازی آن با شرایط موجود در بانک؛

۷. تعیین سرمایه لازم و کافی برای مدیریت ریسک در شرایط مختلف داخلی و خارجی؛

۸. استفاده حتی الامکان از عقود دارای ریسک پایین‌تر در پرتفوی بانک؛

۹. اتکا به نظام کارای سنجش و رتبه‌بندی اعتباری در اعطای تسهیلات و خدمات بانکی؛

۱۰. پدیدآوردن نظام سنجش، پایش و کنترل انواع ریسک‌های عملیاتی در نظام بانکداری بدون ربا؛

۱۱. تشکیل رویه مشترک و استاندارد حسابداری بر مبنای نظام مالی بانکداری بدون ربا؛

۱۲. استفاده از ابزارهای نوین بانکی مانند صکوک اجاره و...؛

۱۳. بازنگری در الگو و طریقه اجرای عملیاتی نظام بانکداری بدون ربا با محوریت پوشش ریسک‌ها.

از آن‌جا که برای تکامل و رشد هر دانشی می‌بایست تحقیقات زیادی انجام گردد تا علوم کاربردی از بطن آنها خارج شود؛ پیشنهاد می‌گردد برای تحقیقات بعدی موارد ذیل مورد نظر قرار گیرد:

۱. بررسی استفاده از ابزارهای اسلامی برای استفاده در بازارهای ارز دیجیتال برای کنترل ریسک‌های آن؛

۲. استفاده از علم داده و ابزارهای کنترلی الکترونیکی برای کنترل ریسک‌های عملیاتی در بانکداری اسلامی؛

۴۲ ◇ فصلنامه علمی - تخصصی حسابداری و فناوری های نوین

۳. امکان سنجی ایجاد یک ابزار مالی ترکیبی برای پوشش طیف بیشتری از نیازها (کم کردن تعدد عقدها):

۴. بررسی شکاف نقدینگی و کفایت سرمایه در بانک های خصوصی و دولتی و ارتباط آن با ثبات سودآوری.

منابع

۱. ابوالحسنی، اصغر؛ رفیع، حسنی مقدم (۱۳۸۷). "بررسی انواع ریسک و روش‌های مدیریت آن در نظام بانکداری بدون ربای ایران". فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، س ۸، ش ۳۰.
۲. اکبریان، ر.، و دیانتی، م (۱۳۸۵). مدیریت ریسک در بانکداری بدون ربا. اقتصاد اسلامی، ۶(۲۴)، ۱۷۰-۱۵۳.
۳. احمدی قوچان عتیق مرضیه، صحت سعید، نیکومرام هاشم، خلیلی عراقی مریم (۱۴۰۱). اثرات کارایی و ریسک مالی (ریسک اعتباری، ریسک عملیاتی، ریسک نقدینگی و توانگری مالی) بر روی عملکرد شرکت‌های بیمه پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران: مطالعه موردی در ایران. فصلنامه سیاست‌های مالی و اقتصادی ۱۴۰۱.
۴. مشرف جوادی، م.، و قوچی فرد، ح (۱۳۸۸). ریسک در بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی (با رویکردی بر ریسک قانونی). بررسی‌های بازرگانی، دوره جدید - ۷ (۳۸).
۵. امیری، ح.، و رضایی میرقائد، م.، و قلیچ، و.، و طوسی، ع.، و نوروزی عموقین، ف (۱۴۰۰). ارزیابی ساختار تسهیلات اعطایی در قالب عقود اسلامی بر عملکرد سیستم بانکی. راهبرد اقتصادی، ۱۰(۱) (پیاپی ۳۶)، ۷۰-۳۳.
۶. بابایی، محمد علی؛ وزیر زنجانی، حمید رضا (۱۳۸۵). "مدیریت ریسک، رویکردی نوین برای ارتقای اثربخشی سازمانها". ماهنامه تدبیر، س ۱۸، ش ۱۷۰.

۷. بانک مرکزی ج. ا. ا؛ آئین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)؛ تصویب نامه ۸۸۶۲۰ هیأت وزیران و مصوب ۱۳۶۲/۰۶/۸ مجلس شورای اسلامی، تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
۸. بانک مرکزی ج. ا. ا؛ دستورالعمل‌های اجرایی عقود سه گانه استصناع، مباحه و خرید دین؛ مصوب ۱۳۹۰/۰۵/۲۵ شورای پول و اعتبار، تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
۹. بانک مرکزی ج. ا. ا؛ دستورالعمل خرید دین (۱۳۹۰)، تهران: انتشارات پژوهشکده پولی و بانکی.
۱۰. بانک مرکزی ج. ا. ا؛ مجموعه رهنمودهای مدیریت مؤثر ریسک عملیاتی؛ (۱۳۸۶)، تهران: انتشارات بانک مرکزی جمهوری اسلامی.
۱۱. ترابی، تقی؛ طریقی، سمانه؛ دریاپر، عبدالله؛ تاتایی، پیمان (۱۳۹۳). "صکوک منفعت و پوشش ریسک‌های مترتب بر آن". فصلنامه علمی پژوهشی دانش مالی تحلیل اوراق بهادار س ۷، ش ۲۴.
۱۲. پورنجاتی، مهدی و هوشمند نقابی، زهرا (۱۴۰۰)، اثرات بانکداری سایه بر ریسک بانکی و کفایت سرمایه در بانک‌های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران.
۱۳. پورشهابی، ف.، و کرامتی زاده، ن (۱۳۹۸). اثر توسعه بازارهای مالی بر ریسک صنعت بانکداری در ایران. اقتصاد مقداری (بررسی‌های اقتصادی)، ۱۶(۳).
۱۴. حسن زاده، محبوبه؛ حمیدیان، محسن (۱۳۹۳). "ابزارهای مدیریت ریسک در بانکداری اسلامی و میزان تطابق بانکداری فعلی در ایران با بانکداری اسلامی". کنفرانس بین‌المللی حسابداری، اقتصاد و مدیریت مالی، تهران آبان ۱۳۹۳.
۱۵. فلاح شمس، م.، و سیاهکارزاده، م (۱۳۹۸). شناسایی، تبیین و اولویت بندی موانع اجرای مدیریت ریسک‌های عملیاتی در بانک‌های ایرانی. دانش سرمایه‌گذاری، ۸(۳۲)، ۱۷۱-۱۹۳.
۱۶. قلیچ وهاب. آسیب‌شناسی قرض‌الحسنه در نظام بانکی ایران براساس قواعد بانکداری اسلامی. نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی. ۱۳۹۷؛ ۷(۲۵): ۳۰-۷.

۱۷. محرابی، لیلا و ندری، کامران (۱۳۹۵) انواع ریسک و ساختار مدیریت ریسک در نظام بانکداری اسلامی، بیست و ششمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی، تهران، ۴ و ۵ خرداد.
۱۸. ندری، کامران؛ سید حسین زاده یزدی، سعید و نباتی پابندی، بهنام (۱۳۹۶)، تحلیل پدیده ریسک‌های خاص بانکی در بانکداری بدون ربای ایران، فصلنامه علمی - ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره ۱۹، صص ۱۴۷-۱۷۹.
۱۹. محمدی نسب س. م، بولوق (۱۴۰۱). رابطه افشای ریسک و هموارسازی سود با ریسک شرکت. فصلنامه علمی تخصصی رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری.
۲۰. موسویان، سیدعباس. (۱۳۹۱)، بانکداری اسلامی؛ تهران: انتشارات پژوهشکده پولی و بانکی.
۲۱. گودرزی فراهانی، یزدان، عربی، سیدهادی، عادل، امیدعلی. (۱۴۰۰). مدلسازی نقش ریسک‌های بانکی در عملکرد سیستم بانکی و متغیرهای کلان اقتصادی با رویکرد مدل DSGE. مدلسازی اقتصادسنجی، ۶(۳)، ۱۵۱-۱۸۱.
22. Ahmed, A. Elamer; Collins, G. Ntim; Hussein, A. Abdou and Chris, Pyke, (2019), Sharia supervisory boards, governance structures and operational risk disclosures: Evidence from Islamic banks in MENA countries, *Global Finance Journal*.
23. Berger, A. N., Curti, F., Mihov, A., & Sedunov, J. (2022). Operational Risk is More Systemic than You Think: Evidence from U.S. Bank Holding Companies. *Journal of Banking & Finance*
24. Ery Santika, Muhammad Hadyan Fakhruhozy, Wahyu Muhammad Nur, & Henny Setyo Lestari. (2022). Effect of Operational Risk on Financial Performance in Banking Industry IDX. *Jurnal Ekonomi*, 27(1), 123-137.
25. Safiullah, Md and Shamsuddin, Abul, (2018), Risk in Islamic banking and corporate governance, *Pacific-Basin Finance Journal*, Vol 47, PP 129-149

26. Misman, Faridah N; Bhatti, Ishaq; Lou, Weifang; Samsudin, Syamsyul and Rahman,(2015), Nor Hadaliza, Islamic Banks Credit Risk: A Panel study, Procedia Economics and Finance, vol 31, 75 – 82
27. Collier, P. M. (2009). Fundamentals of Risk Management for Accountant and Managers: Tools and Techniques (1st ed.). Massachusetts: Elsevier Ltd.
28. Hillson, D. (2009). Managing Risk in Projects -- (Fundamentals of Project Management). Farnham, & Burlington: Gower Publishing, Ltd.
29. Hopkin, P. (2010). Fundamentals of Risk Management: Understanding, Evaluating, and Implementing Effective Risk Management (1st ed.). London: Kogan Page Limited.
30. ISO. (2009). ISO 31000 International Standard: Risk Management: Principles and Guidelines. Geneva: International Standard Organization.
31. Vesper, J. L. (2006). Risk Assessment and Risk Management in the Pharmaceutical Industry: Clear and Simple. Maryland: Parenteral Drug Association (PDA).

Investigating the challenges and operational risks of the contract of the contract for reducing operational costs

Abstract

The management of the implementation of financial operations in Islamic banking, due to its unbelievable, requires the accuracy of the concepts of this type of banking. The research tried to identify the analysis of the challenges and the risk of various challenges and operational risks in the Islamic Republic and the banking system without Iran's abduction using experts' opinion, with a general and purposeful map of the risk of investment in banks, and co-operation is important in the field of management of this kind of risks in Islamic banking operations. In this study, the first types of operational challenges and risks were explained in two general categories of common and specific risk factors. Continuing with the structured structured interviews and the snowball method, the suture saturation was evaluated and the operational risk was extracted and the results were analyzed by the risk of matrix and the FMEA method, and the method of managing the reduction in the operation and reduction of operational costs of four overall strategies of "risk tolerance", "risk reduction", "risk of risk" and "critical situation" and Anatomical status was used, and the way of confronting and control measures were performed for each of these categories, and finally, the operation can be reduced to the acceptable stage to the bank and managed to operate operations.